

PALEO- AKTUEEL

3

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1992, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: Wijnaldum (foto D.M. Visser, Fries Museum)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0298-4

PALEO-AKTUEEL

3

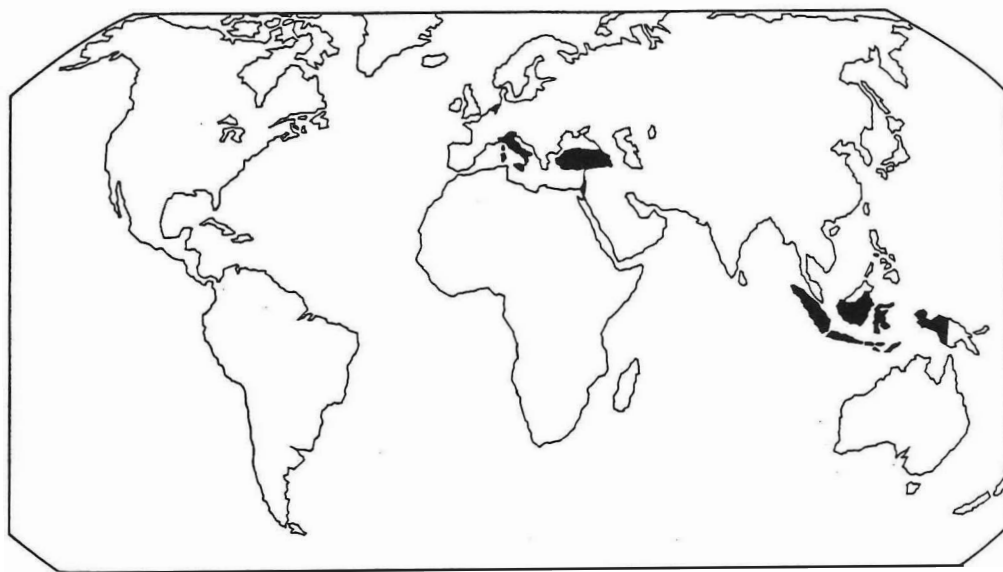
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

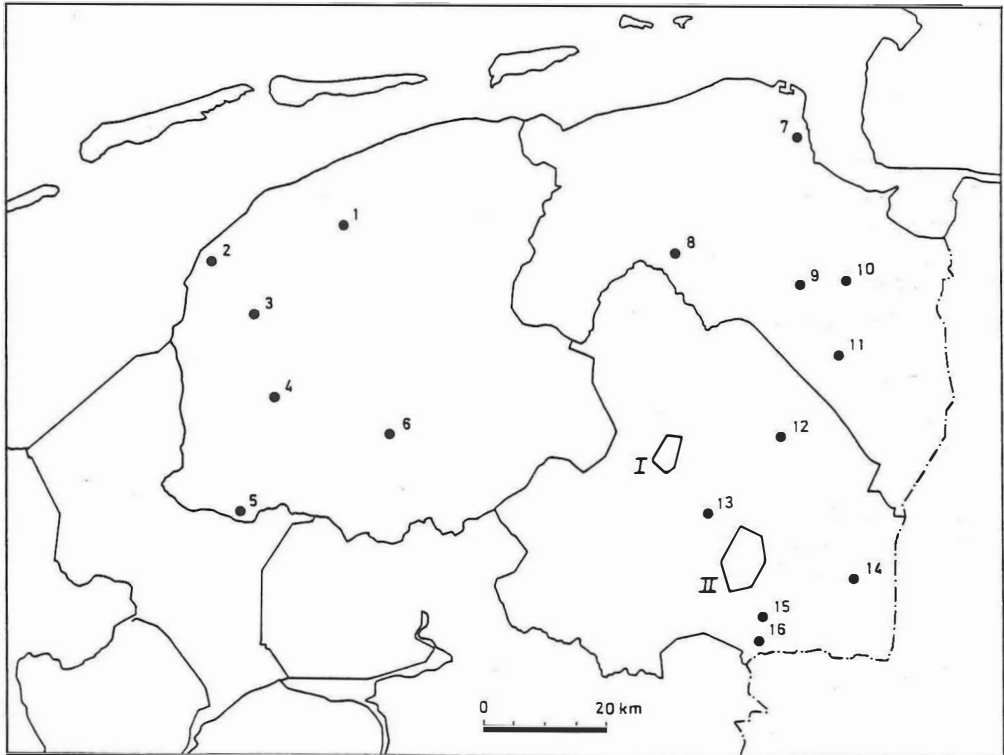
Groningen, 1992

In deze aflevering: Indonesië, Israël, Italië, Nederland, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Tritsum; 4. IJlst; 5. Oudemirdum; 6. Oudehaske; 7. Bierum;
8. Groningen; 9. Zuidbroek; 10. Scheemda; 11. Nieuwe Pekela; 12. Bronneger; 13. Orvelte;
14. Nieuw-Dordrecht; 15. Dalen; 16. Coevorden; I. Laaghalen/De Haar; II. Mars- en
Westerstroom.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Het BAI op Sumatra: een kort bezoek en geen <i>Homo erectus</i>	9
J. MOLEMA ET AL.	
Mammoetvondsten uit Orvelte, gemeente Westerbork (Dr.)	14
J. SCHELVIS	
Mijten en mammoeten	26
D. STAPERT	
Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het midden-pleniglaciaal?	29
D. STAPERT	
Een <i>biface partiel</i> in de collectie Vermaning van het Drents Museum	33
Y. DIJKSTRA, M. NIEKUS & D. STAPERT	
Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1991	37
O.H. HARSEMA	
Het eerste broodje vlees: gedachten over de oorsprong van de agrarische bestaanswijze	44
H. BUITENHUIS	
Archeozoologisch onderzoek bij de zee van Marmara, Turkije	50
W.A. CASPARIE, J.G. STREEFKERK & R.J. ZANDSTRA	
De neolithische veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.). Een archeologisch monument op de helling	55
J.N. LANTING	
Aanvullende ¹⁴ C-dateringen	61
J. JELSMA	
Een archeologische inventarisatie in Drenthe	64
Y. DIJKSTRA	
Een archeologische inventarisatie in ruilverkaveling Laaghalen en EOT De Haar (Dr.)	69
P.B. KOOI	
Bierum (Gr.), Driestromenland	73

C.M. HAVERKORT & J.M. PASVEER Geautomatiseerde opslag en bewerking van gegevens met betrekking tot menselijk skeletmateriaal	78
A.T. CLASON & L. VAN ES De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.)	81
E. TAAYKE & E. KNOL Het vroeg-middeleeuwse aardewerk van Tritsum, gem. Franekeradeel (Fr.)	84
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Wijnaldum en Friesland in de vroege middeleeuwen: een opgraving in socio-politiek perspectief	89
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De organisatie van de terpopgraving bij Wijnaldum (Fr.)	93
T. LOOIJENGA & J. ZIJLSTRA Een gouden hanger met runeninscriptie uit Wijnaldum (Fr.)	97
S. BOTTEMA De lijkwade van Turijn. Het palynologisch onderzoek	101
A. VERHOEVEN Productie van kogelpotten in Friesland	105
W. PRUMMEL Resten van dieren van het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.)	109
A. MENNENS-VAN ZEIST Groningen als handelscentrum in de latere middeleeuwen	112
G.L.G.A. KORTEKAAS, A. MENNENS-VAN ZEIST, B. HAVINGA, K. HELFRICH, R. KONING & M. STAAL Graven aan de rand van Groningen (Gr.)	118
V.T. VAN VILSTEREN De 14e-eeuwse schatvondst van Coevorden (Dr.)	123
J.T. ZEILER & D.C. BRINKHUIZEN Faunaresten uit een turfschip	127
D.C. BRINKHUIZEN Ansjovis voor Batavia	132
A.F.L. VAN HOLK Het gebruik van de ruimte aan boord van een binnenschip	136
S. BOTTEMA De bedreiging van wilde stamvormen door van hen afgeleide huisdieren	140

VOORWOORD

Deze derde aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen in 1991. De auteurs zijn tenzij anders vermeld verbonden aan het BAI.

De Engelse samenvattingen werden verbeterd door A.C. Bardet.

Paleo-aktueel 1 is inmiddels uitverkocht; aflevering 2 is nog te bestellen op het op het schutblad vermelde adres.

De redactie

DE OEROS - *BOS PRIMIGENIUS* - VAN BRITSUM (FR.)

A.T. Clason en L. van Es

In het begin van deze eeuw werden bij afgravingen van de terp van Britsum, ongeveer 5 km noordelijk van Leeuwarden, delen van een oerosskelet gevonden. Waarschijnlijk handelt het om het meest complete skelet van deze wilde rundersoort in Nederland. Het vindjaar is 1907 (Boeles, 1906-1907). 16 Februari 1908 schrijft J.H. Bonnema, de latere hoogleraar geologie aan de RUG, aan J.M. van Bemmelen dat hij van Prof. van Calcker bericht had ontvangen dat hij graag inlichtingen zou willen ontvangen omtrent dit in de terp te Britsum (bij Stiens) gevonden skelet. Hij bericht dat H. Veenstra, rijksveearts in de Schrans bij Leeuwarden, die het best met deze vondst bekend is, hem schrijft dat het geraamte lag aan de oostelijke rand (± 10 m daar vandaan) op een diepte van ± 4 m ongeveer bij de lijn I (fig. 1) (Waterbolk, 1969: brief 7). In het 79e *Verslag van het Friesch Genootschap* over het jaar 1906-1907 schrijft P.C.J.A. Boeles dat ten zuiden van de kerk in grijze aarde verschillende voorwerpen werden gevonden die hij heeft aangekocht. Hij vervolgt dan "In datzelfde gedeelte is begin augustus ontgraven een bijna volledig skelet van een oeros, dat zich thans bevindt in het bezit van den heer Dr. J.D. Bonnema, leraar aan het gymnasium te Leeuwarden. Het werd gevonden iets onder de rails. De kop ging bijna geheel verloren doch is volgens de gravers wel aanwezig geweest". Van Giffen spreekt in zijn proefschrift in 1913 over "ein ziemlich vollständiges, wenn auch stark beschädigtes Skelet. Dieses gehört der Sammlung des Mineralogisch-Geologischen Instituts in Groningen an und wurde mir vom Herrn Direktor Prof. van Calcker in freundliche Weise zur Bearbeitung zuvertraut. Vor circa vier Jahren wurden die genannten Überreste durch Prof. Bonnema vor Untergang gerettet, als sie

beim Abtragen der Britsummer Wurt zu Tage gefördert waren". Van Giffen beschrijft het skelet evenwel niet in zijn proefschrift en ook niet later.

Op het ogenblik bevindt het skelet zich in het BAI. Hoe het daar gekomen is is nog onduidelijk. Een aantal van de lange beenderen werd opgenomen in de vergelijkingscollectie van de archeozoölogische afdeling. Bij een inventarisatie van oerosvondsten in Noord-Nederland in het kader van een doctoraalonderzoek werd het skelet beschreven door de tweede schrijver.

De schedel is sterk beschadigd en mist de horenpitten, snuit en onderkaak. De wervelkolom is vrij compleet; atlas en staartwervels ontbreken evenwel. Daarnaast zijn een aantal lange beenderen en ribben bewaard gebleven. Het gaat om een volwassen dier. Woekeringen rond verscheidene gewrichten duiden erop dat het om een oud dier gaat. De grootste lengte van het rechter middenvoetsbeen is 237,3 mm. Bij een onderzoek van Deense oerosskeletten vonden Degerbøl et al. (1970) dat de grootste lengte van de middenhandsbeenderen van de koeien tussen 230-253 mm lag, die van stieren tus-

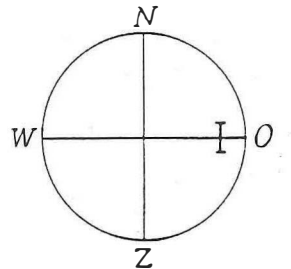

Fig. 1. De situering van het oerosskelet in de terp van Britsum zoals deze door Bonnema in een brief aan Van Bemmelen geschetst werd.

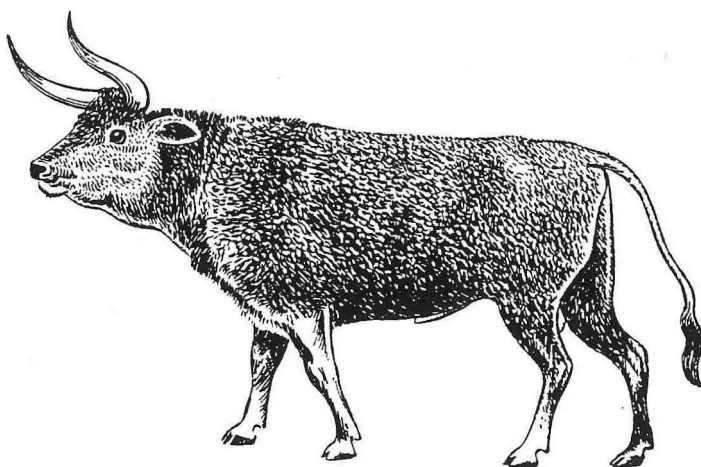

Fig. 2. Oeros zoals deze nog door een 16e-eeuwse schilder werd gezien (copie van een verloren schilderij, naar Hamilton Smith).

sen 244–278 mm. De oeros van Britsum zou op grond van deze gegevens zowel een koe als een stier geweest kunnen zijn. De habitus van het skelet geeft echter aan dat het om een stier gaat. De schofthoogte van het dier kan nu bij benadering berekend worden door de lengte van het middenvoetsbeen met een door Fock berekende factor 6,25 te vermenigvuldigen. De schouderhoogte van de oerosstier van Britsum blijkt dan ca. 150 cm te zijn geweest.

Tot welke periode het oerosskelet behoort is nog niet te zeggen. In de brief van Bonnema wordt een diepte van 4 m genoemd. Of het skelet uit het terplichaam kwam of uit daaronder gelegen grond is niet meer na te gaan. In het *Verslag van het Friesch Genootschap* (1906–1908) stond dat de kop iets onder de rails lag. Op de kaart met gegevens over de oeros staat de mysterieuze mededeling dat door pollenonderzoek zou zijn aangetoond dat deze tot het Boreaal behoorde. Het terpengebied werd eerst later bewoonbaar voor dier en mens, ca. 600 v.Chr.

Een ^{14}C -datering moet over de juiste ouderdom uitsluitsel geven. Dat de oeros geen onbekende is geweest voor de terpen-

mens bewijzen andere vondsten van deze soort uit het Groningse en Friese terpengebied. De laatste oeros in Europa, een koe, werd in de tweede helft van de 17e eeuw in Polen gedood. In Nederlandse historische bronnen wordt de oeros niet genoemd. De jongste archeologische vondst is een schedel die in een 4e-eeuwse Romeinse gracht in Nijmegen werd gevonden (Lauwerier, 1988).

Het skelet van de oeros van Britsum zal nog uitvoeriger beschreven worden en de gegevens gepubliceerd.

Met dank aan E. Knol voor het geven van informatie over de vindplaats.

Summary

In 1907 the skeleton of an aurochs was found in the terp of Britsum in the province of Friesland. The skeleton belonged to an old bull, which had a height at the withers of c. 150 cm. The find is yet to be dated by ^{14}C .

Literatuur

- Boeles, P.C.J.A., 1906-1907. Verslag van den conservator over het jaar 1907. 79e Verslag van het Friesch Genootschap, pp. 35-56.
- Clason, A.T., 1964. De oeros in Groningen en Noord-Drente. *Groningse Volksalmanak*, pp. 167-178.
- Degerbøl, M. & B. Fredskild, 1970. *The Urus (Bos primigenius Bojanus) and Neolithic domestic cattle (Bos taurus domesticus Linné) in Denmark* (= Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Biologiske Skrifter 17,1). København.
- Giffen, A.E. van, 1913. *Die Fauna der Wurten*. Groningen.
- Lauwerier, R.C.G.M., 1988. *Animals in Roman times in the Dutch Eastern River Area* (= Nederlandse Oudheden 12/Project Oostelijk Rivierengebied 1). Amersfoort.
- Waterbolk, E.H. (uitg.), 1969. Brieven over de aanloop tot de oprichting der Vereniging voor Terpenonderzoek. *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek 1967* (= Vijftig jaren terpenonderzoek) 51, pp. 36-96.